

BALTŲ KULTŪRA

A. Matuliauskas. „Šventaragio slėnis“, 2011, šilkografija,
(S/1), formatas 175 × 175 mm

Pagonybės anklavų klausimas Žemaitijos konversijoje (XVI a.)

MANGIRDAS BUMBLAUSKAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
mangirdasb@dtiltas.lt

Straipsnis skirtas koncentruotų pagonybės relikvų vietų, vadinamų „pagonybės anklavais“, problemos Žemaitijos christianizacijos procese tyrimui. Pasitelkiami nauji į baltų mitologijos tyrinėjimus dar neįtraukti istoriniai šaltiniai – parapijų steigimo dokumentai, kuriuose fiksuojami senosios religijos relikvai – gamtos objektams (medžiams, upėms, gyvatėms ir žalčiams) teikiamas sakralumas, namų dievų garbinimas. Ryškiausiai „pagonišku anklavų“ įrodymu yra laikomi suaugusiųjų krikštijimo atvejai, kurių išnykimas yra siejamas su Bažnyčios socialinės kontrolės sistemos susiformavimu.

Esminiai žodžiai: christianizacija, Žemaitija, parapijų fundacijos, pagonybės anklavai.

Įvadas

XVI amžius christianizacijos požiūriu Lietuvoje, o ypač Žemaitijoje, yra vertinamas prieštarigai. Viena vertus, sunku patikėti, kad Katalikų bažnyčia per XV amžių nebūtų nieko nuveikusi. Kita vertus, kyla klausimas, ar vieno-dviejų šimtmečių pakako, kad krikščioniškos praktikos įsitvirtintų ne vien bajorų luome, bet ir tarp valstiečių, ne vien parapijų centruose, bet ir jų periferijose?

Šią problemą sprendžia „konversijos“ teorija, kurios viena sudedamųjų dalių yra „pagonišku anklavų“ koncepcija. Šios koncepcijos ištakose – žymus lenkų istorikas, christianizacijos proceso slavų šalyse tyrinėtojas Henrykas Łowmiański. Pasak šio tyrinėtojo, „pagoniškieji anklavai“ tiek Lenkijoje, tiek Čekijoje egzistavo bent du

šimtmečius nuo šių šalių konversijos pradžios – iki „minimalaus“ parapijų tinklo susiformavimo¹.

Neaišku ar savarankiškai, ar tam pačiam H. Łowmiańskiui padarius įtaką, „pagonišku anklavų“ koncepciją formulavo ir lietuvių religijotyrininkas Gintaras Beresnevičius. „Pagonišku anklavų“ sąvoką jis pritaikė XVI a. Žemaitijai, teigdamas, kad tikrai „dėl vyskupo Merkelio Giedraičio ir jėzuitų veiklos šie pagoniški anklavai buvo suardyti“². Šį fenomeną G. Beresnevičius aiškino christianizacijos apleistumo motyvu: „Religiniai Lietuvos gyventojų interesai buvo palikti savieigai. Ir bent jau iki misinės jėzuitų veiklos pradžios Lietuvos ir Žemaitijos krikš-

1 Łowmiański, H. *Religia słowian i jej upadek (w. VI–XII)*. Warszawa, 1979, p. 312–313.

2 Beresnevičius, G. *Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija*. Vilnius, 2004, p. 35.

tas buvo visiškai formalus dalykas, galiojęs tik tai miestuose ar tose retose vietose, kur bažnyčios ir parapijos išties funkcionavo.“³

Straipsnio tikslas – įvertinti koncentruotų pagonybės reliktų vietų, vadinamų „pagonybės anklavais“, problemą Žemaitijos christianizacijos procese.

Straipsnyje bus pasitelkiami nauji, nors ir publikuoti, tačiau į baltų mitologijos tyrinėjimus dar neįtraukti, istoriniai šaltiniai – parapijų steigimo dokumentai, kuriuose minima pagonybės motyvacija. Šių šaltinių vertę nulemia tai, kad jie – oficialūs bažnytiniai dokumentai, o duomenys (kad ir lakoniški) apie pagonybę gali būti patvirtinami pasitelkiant kitus plačiai žinamus baltų religijos ir mitologijos šaltinius.

Straipsnio pirmasis uždavinys – nustatyti parapijų tinklo Žemaitijoje XVI a. II pusėje pobūdį ir bebažnytines erdves, sudarant šio laikotarpio Žemaičių vyskupijos parapijų žemėlapi. Antrasis uždavinys – pagrįsti parapijų tinklo retumo XVI a. Žemaitijoje sąsają su liudijimais apie išsilaukusią pagonybę, pateikiant dar neįvertintus istorinius šaltinius – parapijų steigimo dokumentus. Trečiasis uždavinys – pagrįsti „anklavų“ egzistavimą pateikiant suaugusiųjų krikštijimo atvejus.

Taikomi tyrimo metodai – statistinis, istorinės geografijos ir istorinių šaltinių analizė.

Parapijų tinklo skylių analizė

Žemaičių vyskupijos parapijų tinklo statistiką jau esame nagrinėję ir nustatė⁴, kad Žemaitijoje vidutinis parapijos spindulys

10 km ribą peržengė tarp 1613 ir 1636 metų. Būtent tokį atstumą H. Lowmiańskis laikė būtinu tam, kad nebeliktų „pagoniškųjų anklavų“.

Lentelėje pateikiame XV–XX a. istorinės Žemaičių vyskupijos bažnyčių statistiką – bažnyčių skaičių, vidutinį parapijos plotą bei vidutinį spindulį.

Metai	Bažnyčių skaičius	Vidutinis bažnyčios aptarnaujamas plotas (km ²)	Vidutinis bažnyčios aptarnaujamo ploto spindulys (km)
1430	9	2856	30,2
1500	18	1428	21,3
1555	45	571	13,5
1613	65	395	11,2
1636	98	262	9,1

Mūsų duomenys akivaizdžiai rodo, kad Žemaitijoje tankis, parapijos spinduliui peržengiant 10 km ribą, pasiektas XVII a. I trečdalyje: tarp 1613 (R=11,2) ir 1636 (R=9,1) metų, kai bažnyčių skaičius Žemaičių vyskupijoje išaugo nuo 65 iki 98. Taigi H. Lowmiańskio konversijos kriterijų – minimalų parapijų tankį, kuris užtikrina pagonybės anklavų nebeįmanomumą, Žemaitija pasiekė tarp 1613 ir 1636 metų.

Šią iš sausos statistinės analizės gautą „vidurkio“ išvadą galima paremti istorinės geografijos ir vienalaikių šaltinių duomenimis, kuriuose kalbama apie bažnyčių tolumą / artumą ir Bažnyčios pastangas priartėti prie tinkinčiųjų. Paakcentuokime, kad tai tėra statistinis vidurkis, tačiau kai kur net ir 10 km spindulys pasiektas tik XVII a. II pusėje. Ryškus pavyzdys (į kurį

3 Ten pat.

4 Bumblauskas, M. Dėl christianizacijos proceso Žemaitijoje. *Tai, kas išlieka*. Vilnius, 2009, p. 185–209.

dėmesį atkreipė M. Kosmanas) – 1670 m. Gaurės bažnyčios steigimo dokumentas, kuriame sakoma, kad vietiniai gyventojai labai retai eidavo į Mišias dėl bažnyčių tolumo (iki Batakių tiesia linija – 13 km, iki Tauragės – 11 km, o iki Pajūrio – 15 km⁵).

O XVI a. II pusėje tebebuvo tikros parapijų tinklo „skylės“. Tai aiškiai matosi iš G. Błaszczyko sudaryto katalikų bažnyčių 1609 m. žemėlapiu⁶. Vytauti, kitiems valdovams ir vyskupams suformavus parapijų traktą nuo Kauno iki Varnių, kuris vyskupų buvo pratęstas per Luokę (bažnyčia įkurta iki 1467 m.) ir Telšius (įk. 1536 m.) iki Alsėdžių (įk. apie 1470 m.), Platelių (Kęsgailių 1526 m. fundacija) ir Mosėdžio (įk. 1544 m.). Taip tarsi perkirsta tuščia, be bažnyčių vakarų Žemaitijos dalis. Tačiau dykros be bažnyčių XVI a. II pusėje liko abipus – tiek šiauriau, tiek piečiau – minėto parapijų „pleišto“. Šiauriau iki pat sienos su Livonija, neskaičiuojant Sedos (įk. 1528 m.) ir protestantiško Skuodo (įk. 1572 m. J. J. Chodkevičiaus), įsikurs bažnyčios: Vieksnių (įk. iki 1592 m.), Papišės (įk. iki 1592 m.), Tryškių (įk. iki 1592 m.), Akmenės (įk. 1596 m.), Raudėnų (įk. iki 1602 m.), Tirkšlių (įk. iki 1612 m.), Židikų (įk. iki 1636 m.), Laižuvos (įk. iki 1636 m.), Pikelių (įk. iki 1636 m.)⁷.

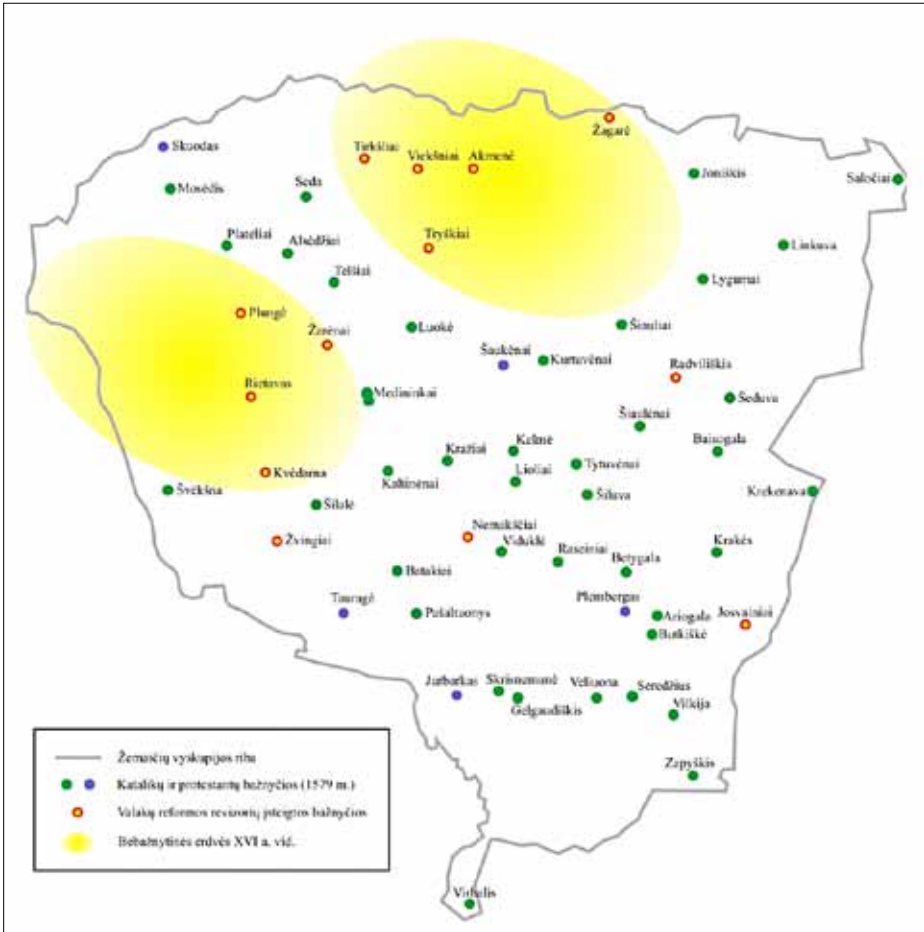
- 5 Bažnyčios išvardytos jau šaltinyje, kilometražas pateiktas mano. Žr.: CMSD, T. 2, Nr. 227, p. 321: „aby poddani nasi <...> dla odleglosci kosciolow jako: Botockiego, Taurogowskiego y Pojurskiego, do ktorzych przedtym na nabozenstwo dla reczek ruczajow gęstych a czasu rostawania lodow y powodzi niebiesiecznych rzadko bardzo chodzili, dla tego też wielu dziatek beze chrzstu swiętego y ludzi chorych y starych bez sakramentow swiętych umieralo.“
- 6 Błaszczyk, G. *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku: Ustrój*. Poznań, 1993, p. 363.
- 7 Žr. Katalikų bažnyčių fundacijų lentelę: ten pat, p. 190–192. Protestantų bendruomenių fundacijų

Ypač akivaizdi ir išraiškingai matosi „dykra“ į pietus nuo minėtos linijos. Nuo Platelių iki Švėkšnos ar Kvėdarnos į pietus tiesia linija – 60 km, o to meto keliais turbūt susidarė arti 100 kilometrų. Šios dykros rytuose atsiranda Rietavo (įk. 1563–1588 m.), Kvėdarnos (įk. iki 1572 m.) ir Tverų (įk. apie 1589 m.) bažnyčios, tik paryškindamos bebažnytinės dykros ribas, bet jos ploto itin nesusisiaurindamos. Vakarines jos ribas paryškino gana vėlai, 1590 m. įkurtos Palangos ir Gargždų bažnyčios.

Tačiau ar galima šią bažnyčių stokojančių erdvę paaiškinti demografinė tuštuma? Toks įspūdis galėtų susidaryti pažvelgus į G. Błaszczyko sudarytą XVII–XVIII a. Žemaitijos administracinį žemėlapi⁸, kuriame matome tušti plotai Pajūrio ar Gandingos pavietuose. Vis dėlto šie tušti plotai reiškia tik žemėvaldos (valdovinės, bažnytinės ar bajoriškos) centrų nebuvimą juose, o kaimai žemėlapyje nežymimi. Iš 1528 m. kariuomenės surašymo matome, kad iš šių pavietų nors ir nedaug, tačiau išrengiama raitelių: iš Pajūrio valsčiaus išrengiama 70 raitelių, iš Gandingos valsčiaus – 14, iš Rietavo – 6⁹. Kad šie pavietai buvo apgyvendinti, galima įsitikinti ir iš 1537–1538 m. Žemaitijos valsčių surašymo¹⁰, iš taip pat čia vykdytų Valakų reformos žemės matavimų – užtenka pažiūrėti 1563–1585 m.

lentelė: Vaivada, V. *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitija XVI a.: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda, 2004, p. 148–150.

- 8 Błaszczyk, G. *Żmudz w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna*. Poznań, 1985, įklijta, p. 144–145.
- 9 PV, c. 165–166. Žr. dar: Łowmiański, H. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań, 1983, p. 456.
- 10 Žr.: ŽVS.

Kartoschema: Žemaičių vyskupijos bebažnytinės erdvės XVI a. II pusėje

Rietavo¹¹ ar 1566 m. Kretingos¹² valsčių inventoriuose surašytus kaimus.

Juo labiau ši teiginį patvirtina tai, kad Valakų reformos revizoriai šiuose pavietuose kūrė bažnyčias¹³, apie ką žinome iš

11 AVAK, t. 25, p. 381–441.

12 AVAK, t. 14, p. 101–152.

13 1592–1596 m. Žemaičių vyskupijos aprašyme „Descriptio dioecesis Samogitiensis“ minima Valakų reformos (Žemaitijoje vyko iki 1569 m.) revizorių 12 pastatytų, bet neaprupintų bažnyčių – „Nova

1592–1596 m. vyskupo Merkelio Giedraičio iniciatyva sudaryto bažnyčių sąrašo

templa sine agris et aedificiis erecta per revizores divi Regis Augusti“: Nemakščiai, Jovainiai, Žvingiai, Kvedarna, Plungė, Tirkšliai, Vieškėnai, Akmenė, Tryškiai, Naujoji Žagarė, Radvilėškis, Žarėnai. Plg. skirtingas nuomones dėl šių bažnyčių statuso: Błaszczyk, G. *Diecezja żmudzka*, p. 177; Vaidava, V. *Katalikų Bažnyčia*, p. 58–61; Jovaiša, L. *Descriptio Dioecesis samogitiensis: komentaras. Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2002, t. 20, p. 234–235.

„Decriptio dioecesis Samogiciensis“. Pagal šį šaltinį sudarėme žemėlapi, išskirdami 12 revizorių įsteigtų bažnyčių. Žemėlapyje dar pridėdamos liuteronų bažnyčios pagal V. Vaivados duomenis¹⁴.

Dar labiau šitą teiginį patvirtina tai, kad vakarinės „skylės“ rytinėje dalyje XVI a. II pusėje teritorijoje atsiras fenomenas, stebinantis iki šiol tyrinėtojus – protestantų bendruomenės „ant žalios šaknies“ (pasak lenkų istoriografijos), t. y. protestantai, kūrėsi ne perimdami katalikų bažnyčias, o kurdami jas vietovėse, kuriose katalikų bažnyčių nebuvo: Plungėje ir Rietave¹⁵. Bet net ir tada nuo Plungės iki 1590 m. įkurtos Palangos parapijos – 48 km (čia tik XVII a. pradžioje atsiras Kretingos ir Kartenos bažnyčios), o iki Gargždų – 36 km (čia tik 1644 m. įsikurs Kulių parapija).

O tai savo ruožtu verčia atkreipti dėmesį į vieną šio pakraščio religinio gyvenimo fenomeną, kėlusį nuostabą jau amžininkams – Birutės kalno „sanktuariumą“ Palangoje. Motiejus Strijkovskis 1582 m. apie jį rašė: „O Palangoje prie jūros mačiau pats piliakalnį, iškilnų kalną tos Birutės, kurį ir dabar žemaičiai ir kuršiai tebevadina Šventos Birutės kalnu ir iki pat šiai dienai tebešvenčia iškilmingai jos šventę ten, toje vietoje, kur ir Romos kunigas užvažiuoja, o iš žvakių ir aukų gauna nemaža naudos. Nors, nemanau, kad tas aukas Dievas priimtų, nes ta Birutė juk buvo pagonė.“¹⁶ Kaip matome, M. Strijkovskis užfiksavo,

matyt iš pagonybės laikų tebesitęsiančią tradiciją lankyti pagonės Birutės kalną, nors ant jo jau stovėjo katalikiška koplyčia.

Verta paminėti ir dar porą bažnyčių tinklo „skylių“ šiaurės rytinėje vyskupijos dalyje: tarp Šiaulių (įk., spėjama, 1455 m.) ir į šiaurę už 50 km esančios Žagarės (įk. 1499 m.) tiktai prieš 1636 m. atsiras vos dvi bažnyčios Šiupyliuose ir Gruzdziuose, o ir protestantai šiame regione kūrėsi nenoriai¹⁷, kaip ir į rytus nuo Šiaulių – iki pat Klovainių.

Pagonybės motyvacija parapijų fundacijose

Su realiomis christianizacijos problemomis susidurianti visuomenė visiškai neslėpė, kad pagonybė yra bažnytinių fundacijų motyvas. Į tai atkreipė dėmesį M. Kosmanas¹⁸, kartu pastebėjęs, kad tam tikru momentu tokios motyvacijos išnyksta. Tiesa, savo teiginiui pagrįsti, tyrinėtojas pateikė tik vieną pavyzdį, ir tai ne iš Žemaitijos, o apie Panemunės bažnyčios įsteigimą prie Kauno, kur 1589 m., kurdama parapiją Panemunėje, karalienė Ona Jogailaitė nurodė poreikį „sulaikyti tenykščius žmones nuo bjaurios pagonybės ir velniškų prietarų“¹⁹. Mums rūpimoje Žemaitijoje galima pateikti kelis pavyzdžius, rodančius, jog pagonybė toliau tebegyvuoja ir su ja bandoma kovoti naujų bažnyčių steigimu: Tauragės (1507), Joniškio (1526), Palangos su Gargždų filija (1590), Akmenės (1596) ir Tverų (1618) fundacijos.

14 Vaivada, V. *Katalikų Bažnyčia*, p. 148–150. Pridedama Tauragė, Plembergas, Skuodas, o Šaukėnai pažymimi kaip liuteroniški.

15 Žr. V. Vaivados sudarytą XVI a. pabaigos katalikų ir protestantų bažnyčių tinklo žemėlapi: ten pat, p. 224.

16 BRMŠ, t. 2, p. 528, 561.

17 Žr. žemėlapi: Vaivada, V. *Katalikų Bažnyčia*, p. 224.

18 Kosman, M. *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*. Warszawa, 1981, p. 270, p. 318, p. 359.

19 Kosman, M. *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976, p. 81.

Chronologiškai ankstyviausias, 1507 m. Tauragės fundacijos²⁰ tekste Vilniaus vaivada ir Tauragės seniūnas skelbia, kad šią bažnyčią steigia „žinodamas, kad miestelėnai ir kaimiečiai pagonybės ir stambeldystės klaidoms tiek atsidadę, kad sunkiose situacijose negali atsisakyti įprasto namų dievų / dvasių-globėjų kulto“²¹. Vilniaus vyskupo Jono, istoriografijoje vadinamo „Jonu iš kunigaikščių“²², 1536 m. Jonišio parapijos fundacijoje rašoma, kad parapija kuriama su tikslu Joniškyje, jo valsčiuje ir visoje Šiaulių srityje „padidinti ir išplėsti šventąjį tikėjimą“ bei „didelį skaičių mūsų esančių tokių žmonių, kurie toliau, sekdami pagoniška klaida, gerbė girias, žvėris, upes, roplius ir garbino dievybes (loco Numinis), prašydami jų, nuo tokių klaidų atšaukti ir į tikro Dievo garbinimą patraukti“²³.

Kad pagonybė dar tebėra faktorius ir XVI a. pab. rodo karalienės Onos Jogailaitės Varšuvoje surašytos fundacijos. 1590 m. Palangos parapijos ir Gargždų filijos fundacijoje sakoma, kad „tų vietų gyventojai linę į pagonybę“²⁴. 1596 m. Akmenės bažnyčios fundacijoje²⁵ minima, kad „dėl bažnyčių ir bažnyčios tarnų trūkumo tame krašte labai išaugo stabų garbinimas“²⁶, todėl karalienė įkuria bažnyčią, „trokšdama paprastą liaudį iš stambeldystės ir kitų prietarų bei klaidų į tikrojo Dievo pažinimą atvesti“²⁷.

Pagonybės motyvaciją galima fiksuoti ir XVII a. pradžios Tverų (1618)²⁸ fundacijoje, kurioje teikiamas aprūpinimas būsimam kunigui, „nes žmonių sielos, pagonybės užtemdytos dėl šv. mišių toluo“.

20 G. Błaszczuk jį laikė XVII a. falsifikatu, nes joje jau minimi „valakai“, kurių dar negalėjo būti XVI a. pradžioje – Błaszczuk, G. 1993, p. 168–169. Tačiau V. Vaivada atkreipia dėmesį, kad ši parapija žinoma jau Mažvydui 1551 m., kuris minėjo čia vykstant šv. Jurgio ir Devintinių atlaidus – Vaivada, V. *Katalikų Bažnyčia*, p. 45–54. Žr. taip pat: Rabikauskas, P. Žemaičių vyskupai (1417–1609). P. Rabikauskas. *Krikščioniškoji Lietuva*. Sud. L. Jovaiša. Vilnius, 2002, p. 145–146.

21 CMSD, t. 1, nr. 106, p. 165–166: „Sciens oppidanos et villicos gentilismi ac idolatriae erroribus usque adeo imbutos, ut perdifficile ab assueto larium deorum domesticorum cultu valeant avocari.“

22 Lebedys, J. *Mikalojus Daukša*. Vilnius, 1963, p. 65; Błaszczuk, G. *Diecezja żmudzka*, p. 159. Šiek tiek neaišku, kodėl Vilniaus vyskupas kišasi į Žemaičių vyskupijos reikalus. Tačiau yra žinoma, kad šis vyskupas taip pat buvo ir „Šiaulių vaivada“, kurio pareigybė laikinai sukurta, nesėkmingai bandant Šiaulių pavietį atskirti nuo Žemaitijos.

23 CMSD, t. 1, nr. 133, p. 206: „ac homines qui olim gentilium errorem sequentes, lucos, bestias, flumina, reptilia venerabantur et loco Numinis colebant, volentes eos, quantum in nobis est, ab huiusmodi erroribus revocare et ad cultum veri Dei pertrahere.“

24 CMSD, t. 1, nr. 305, p. 545: „Itaque cum haberemus compertum Polongowiensem Gorzdowiensemque ecclesias plane labefactatas interiis et inopia auxilii doctorum et sacerdotum incolas eorum locorum ad idolatriam vergere, subveniendum huic malo putavimus ad Sathanae illiusque ministrorum conatus exitii aeterni coercendos.“

25 CMSD, t. 1, nr. 317, p. 568–569.

26 CMSD, t. 1, nr. 317, p. 568: „Quod cum relatum nobis esset in bonis reformationis nostrae in Samogitia constitutis ob defectum ecclesiarum personarumque ecclesiasticarum varios et enormes idolorum cultus excrevisse in grave ac aeternum animarum isthic commorantium dispendium.“

27 Ten pat: „Cupientes pro nostro in Dei cultum debito officio et religionis catholicae zelo salutisque animarum nobis presertim subditorum desiderio populum rudem et inertem ab idolatria caeterisque superstitionibus ac erroribus ad veri Dei agnitionem revocare <...>.“

28 CMSD, t. 2, nr. 41, p. 70: „Widząc ia bardzo rzecz potrzebną, a duszom luckim ktorzy poganstwem zacmieni prze odległosc nabozenstwa swiętego Rzymyskiego zeby owdzie był kapłan ustawiczny a swięte sakramenta się administrowały...“ Į šį šaltinį pirmasis atkreipė dėmesį: Paknys M., 2003, p. 36.

Įdomu, kad tiek Tverai, tiek dar ryškiau Akmenė ir vėliau turi problemų su christiani- zacija, nors kalbama nebe tiek apie pagonybę, kiek apie prietarus. 1643 m. Tverų valsčiaus prievolių nuostatuose įsakoma lankyti bažnyčia, „kad valdiniai nebūtų tokie, kaip apie juos pasakojama“²⁹. 1652 m. Akmenės valsčiaus nuostatuose tiesiai sakoma³⁰, kad tuose pašaliuose prie sienos su Latvija tarp paprastų žmonių dar neišrauti „seni pagoniški prietarai ir paklydimai“ – jie vaikšto pas būrėjus, todėl klebonui sakoma, kad stengtų- si tokius „pagoniškus papročius“ išnaikinti.

Pagonybės gajumas šiuose regionuose gali būti susijęs su ta pačia problema, kurią bandoma įveikti Tverų bažnyčios įsteigimu – nuotoliu. Dar vieną panašų faktą yra pateikęs Zenonas Ivinskis: viename domi- nikonų vienuolyno įkūrimo Žemaitijoje dokumente (tik jis neįvardija, kurio – didelė tikimybė, kad 1636 m. Žemaičių Kalvarijos, o ne tų pačių metų Raseinių) yra pasakyta, kad vyskupija „ne tikėtai eretikais ir schizma- tikais užkrėsta, ir jų iš visų pusių apsėsta, bet iki šiol joje yra patverusių dar pagonystės liekanų“³¹.

29 LVMG, p. 242: „Zabiegaiąc tez temu, aby poddani nie byli tak, jako sie teraz po nich pokazuie, ozieblymi do naboženstwa.“

30 LVMG, p. 277: „A yz sie w tych kraiach starodawne poganske supersticie y zabobony między prostemi ludzmi yle na granicy Łotewskiey przy zborach heretyckich mieszkaiącemi jeszcze nie wykorzystenily y dla wiadomosci o szkodzię yakiey y w ynszych rzeczach do burtnikow udawaią, aby takowych postempkow pod wino kop piąciu litewskich dwor zabraniał y jego moc xiądz pleban pro officio verbo et exemplo proeundo takowe poganske zwyczaie eliminare starał się.“

31 Ivinskis, Z. Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime: žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvų. *Aidai*, 1953, nr. 8, p. 360–368; nr. 9,

Liudijimai apie suaugusiųjų krikštijimus

Jau Jokūbas Laskovskis 1562 m. instrukcijoje Karšuvos valsčiaus vaitams pradėjo formuo- ti vaikų krikšto kontrolės sistemą. Tačiau dar praėjus ir pusamžiui, yra fiksuojami suaugusiųjų krikštijimai, kurie yra funda- mentalus įrodymas, kad pagoniški anklavai tebeegzistuoja. Apie tokius atvejus geriausiai žinome iš jėzuitų metinių ataskaitų (*Annuae Littarae*). Šių ataskaitų duomenis čia verta išskleisti. Publikuotos Jėzuitų ordino metinės ataskaitos apima 1581–1618 metus ir visas jėzuitų provincijas. Iš jų žinome, kad 1593 m. Vilniaus kolegijos jėzuitų kunigai Žemaitijos kaimuose pakrikštijo ne tik daug vaikų, bet ir suaugusiųjų³², be griežtesnės lokalizacijoje kažkur Lietuvoje 1604 m. Vilniaus jėzuitai pakrikštijo 22 suaugusius³³, 1609 m. – 37³⁴, 1611 m. Kražių jėzuitai pakrikštijo 4 suaugu- siuosius³⁵, o jų kunigai mini aptikę didžiulę daugybę pagonių³⁶.

Neabejotinai su Žemaitija susijęs suau- gusiųjų krikšto faktas minimas popiežiaus nuncijaus Cosimo de Torreso 1622 m. pranešime „Apie ereziją Lenkijoje“³⁷. Jame

p. 408–417. Z. Ivinskio nuoroda į šaltinio saugojimo vietą: Vat. Arch. Acta Congr. Consist. 1646–49, f. 196; pig, t. p. f. 195–7, 200–203.

32 BRMŠ, t. 2, p. 626: „complures baptizati: non pueri solum sed etiam adulti, quod sepe numero cum liberis parentes ad baptismum accederent.“

33 ALSJ, 1593, p. 745.

34 ALSJ, 1609, p. 444.

35 ALSJ, 1611, p. 683: „quatuor grandaeui baptismatis fonte tincti sunt.“

36 BRMŠ, t. 2, p. 633: „dėjo pastangų ne tik netinkamus katalikų įpročius pataisyti ir juos nuo erezijos atitraukti, bet ir pagonis, kurių čia yra didžiulė daugybė, į teisybės šviesą atvesti.“

37 Pranešimas „O herezyi w Polsce przez nuncyusza

nurodoma, kad pranciškonai „viename užkampyje prie Klaipėdos atvertė kelis tūkstančius žmonių, kurie iki tol garbino stabus, medžius, žalčius, ir dar praeitais metais daug pakrikštijo“³⁸. Neabejotina, kad čia turimi galvoje ką tik, XVII a. pradžioje, įkurto Kretingos vienuolyno bernardinai.

Pavienių suaugusiųjų krikštijimų būta ir vėliau³⁹. Apie tai byloja apaštališkojo misionieriaus (nuo 1634 m.) Jurgio Šavinskio 1639 m. pranešime apie religinę būklę LDK užfiksuota žinia, kad Viekšnių apylinkėse (kur parapija įkurta tik 1636 m.) buvo pakrikštyti 500 vaikų, o tarp jų ir vienas trisdešimtmetis⁴⁰.

Pagoniškų anklavų likimą ar jų įveiką parodo tai, kas vadinama Bažnyčios socialinės kontrolės sistemos susiformavimu. Kaip minėjome, šios sistemos formavimo pra-

Torresa“ publikuotas lenkiškai pagal lotynišką rankrašį saugomą Vatikane (Codex Ottoboniani 2725, p. 132–189): RNAP, t. 2, p. 139–149. Žr. dar: WNAP, p. 217.

38 RNAP, t. 1. 1864, p. 144: „Mają tam klasztory Franciszkanie, Jezuci, z ktorych pierwsi w pewnym zakątku ooko Memla nawrócili kilka tysięcy ludzi, którzy dotąd czcili bałwany, drzewa, wężę, i jeszczę w roku przeszłym wielu pochrzcili.“

39 Tiesa, reiktų dar tirti nepublikuotus Romos jėzuitų archyve saugomus jėzuitų metinių ataskaitų rankraščius, iš kurių Zenonas Ivinskis sprendė, kad net 1630–1640 m. būdavo pakrikštijama „daugybė suaugusiųjų, išklausomos pirmosios išpažintys“. Žr.: Ivinskis, Z. *Medžių kultas lietuvių religijoje*. Ivinskis, Z. *Rinktiniai raštai*, t. 2. Roma, 1986, p. 405. Šių rankraščių fotokopijos, darytos tarpukario Lietuvos jėzuitų, yra saugomos Mažvydo bibliotekos rankraštyne (f. 29, b. 1425). Žr.: Jovaiša, L. Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, p. 310.

40 RSDMDL, p. 274: „In eo tractu baptizati ad quingenti. Et inter infantes infans fuit egregius oblatas, triginta annorum <...>.“ Už šią nuorodą dėkoju Liudui Jovaišai.

džia – vaikų krikšto reikalavimas, o užbaigti ją turėjo bažnyčios lankymo kontrolė, kuri jau nebegalėjo palikti vietos suaugusiems nekrikštams.

Valavičiaus nuostatai

Klovainių dokumentas labai gerai parodo, kaip bažnyčių tankis ir atstumas iki bažnyčios yra tiesiogiai susijęs su jų lankomumu. XVII a. pradžioje, kai bažnyčių tinklas tapo pakankamai tankus, imtasi versti parapijiečius eiti į bažnyčią kiekvieną sekmadienį.

Taigi, ką tik įkūrus Klovainių bažnyčią, 1622 m. Žemaitijos seniūnas Jeronimas Valavičius parengia nuostatus Klovainių parapijiečiams: „įsakau jums visiems, kad eitumėte į savo Klovainių bažnyčią, tie, kurie gyvenate per mylią⁴¹ atstumo, kiekvieną šventadienį ir sekmadienį, kurie gyvenate per 2 mylias atstumo – bent kas antrą savaitę, kurie esate per 3 mylias atstumo – kas trečią savaitę, išskyrus tą laiką, kada kelias yra labai pabjuręs <...> bet ir tada turite atsiųsti po kelis iš kiekvieno kaimo, tiek tam, kad pasakytų, kodėl ne visi ateis, tiek ir tam, kad žinotumėte kiekvienos savaitės pasninkus ir šventes. O jeigu kuris mano tenutos valdiny, nepaisydamas to įsakymo, nešvęstų sekmadienį ir švenčių, neitų į bažnyčią <...>, kad už kiekvieną kartą, kai nebus buvęs bažnyčioje be rimtos priežasties <...>, turi duoti į bažnyčios dėžutę po 3 liet. grašius; o jeigu dažnai būtų tuo kaltinamas, tada, įmokėjęs baudą <...> dar turės sekmadienį arba šventadienį stovėti kengėse, pradedant

41 „Lietuviška“ mylia = 7,5 km. Žr.: Mylia. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 15, 2009, p. 133.

nuo skambinimo didžiosioms mišioms ligi pusdienio, arba jis turi būti gerai išplak-
tas žmonių akivaizdoje.⁴² Kaip matome,
XVII a. pradžioje už bažnyčios nelankymą
imta taikyti bausmių sistema, atsižvelgiant
į gyventojų atstumą nuo bažnyčios.

Šis dokumentas – regis, yra pirmasis
tokio pobūdžio nurodymas Žemaitijoje⁴³,
tapęs etalonu vėlesniems įsakymams.
Tokie leisti iki pat XVIII a. I pusės⁴⁴. Paly-
ginimui, Laskovskio Karšuvos instrukcijoje
kaimiečiai verčiami tik krikštyti vaikus, o
ne lankytis bažnyčioje sekmadieniais. Po
šio iškalbingo liudijimo belieka pridurti:
tokiu priemonių kompleksu užbaigiamas
krikščionybės įtvirtinimas Žemaitijoje ir
pagoniškujų anklavų įveika.

42 LIŠ, p. 246.

43 Vilniaus vyskupijoje pirmieji nurodymai versti
valdinius lankyti bažnyčių pasirodė jau XVI a. II pusėje.
Žr. pvz., 1583 m. LDK kanclerio Eustachijaus
Valavičiaus nuostatus savo dvaro Naujamiestyje
valdiniams: BRMŠ, t. 2, p. 611–615.

44 Plačiau apie kitus įsakymus lankyti bažnyčių žr.:
Jučas, M. *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.* Vilnius,
2007, p. 99–106.

Išvados

Parapijų fundacijos su pagonybės įveikos mo-
tyvais, suaugusiųjų krikštijimo faktai, taip pat
ir parapijų tinklo analizė rodo, kad Žemaičių
vyskupijoje pagoniški anklavai egzistavo iki
XVII a. pradžios jos vakarinėje ir šiaurėje
dalyse. Pagal parapijų fundacijų dokumentus,
iki jų įkūrimo fiksuojami senosios religijos re-
likvai – gamtos objektams (medžiams, upėms,
gyvatėms ir žalčiams) teikiamas sakralumas,
namų dievų garbinimas. Pagonišku anklavų
lokalizacija suteikia realų geografinį pagrindą
XVI a. rašytinių šaltinių fiksuojamiems
žemaičių dievų sąrašams.

Straipsnyje pateikti nauji faktai patvirtina
pagal parapijų tinklo tankio statistinius duo-
menis gautą išvadą, kad XVII a. I ketvirčio
pabaigą reikia laikyti lūžiu Žemaitijos chris-
tianizacijoje ir depagonizacijoje. Šį lūžį galima
vadinti konversijos, kaip perėjimo iš pagoniš-
kos į krikščionišką visuomenę, pabaiga. 1622
m. Klovainių instruktažas parodo, kad kaip
tik tuo metu pradeda formotis sistemingo
bažnyčios lankymo socialinės kontrolės me-
chanizmas. Iki šio lūžio galima kalbėti tik apie
parapijų centrus kaip krikščionybės taškus ir
su jais koegzistuojančius pagonybės anklavus.

Bibliografinių šaltinių ir literatūros sąrašas

ALSJ, 1593 – Annuae
litterae Societatis Jesu
anni MDXCIII [1593].
Florentiae: in typo-
graphia Philippi Iuncte,
1601.

ALSJ, 1609 – Annuae
litterae Societatis Jesu
anni MDCIX [1609].
Dilingae: apud Viduum
Ioannis Mayer, [1609].

ALSJ, 1611 – Annuae lit-
terae Societatis Jesu anni
MDCXI [1611], Dilingae:
ex typographeo Maye-
riana, apud Melchirem
Algeyer, [1611].

AVAK, t. 14 – *Акты
издаваемые Виленскою
археографическою
комиссиею*, т. 14:
Инвентари имений

XVI столетия.
Вильна: Русский
Почин, 1887.

AVAK, т. 25 – *Акты
издаваемые Виленскою
комиссиею для разбора
древних актов*, т.
25: *Инвентари и
разграничительные
акты.* Вильна:
Русский Почин, 1898.

Beresnevičius, G.
*Lietuvių religija ir
mitologija: sisteminė stu-
dija.* Vilnius: Tyto alba,
2004 (antras leidimas:
Vilnius, 2008)

Błaszczyk, G. *Diecezja
żmudzka od XV wieku
do początku XVII
wieku: Ustrój.* Poznań:
Uniwersytet im. Adama

- Mickiewicz w Poznaniu, 1993.
- Błaszczyk, G. *Żmudź w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1985.
- BRMŠ, t. 2 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, T. 2: XVI amžius. Sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2001.
- Bumblauskas, M. Dėl christianizacijos proceso Žemaitijoje. *Tai, kas išlieka* (serija: *Senovės baltų kultūra*, t. 8). Vilnius: Kronta, 2009, p. 185–209.
- CMSD, T. 1 – *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, T. 1: 1416. II. 13 – 1609. IV. 2. Coll. P. Jatulis. Roma: Academia Lituana Catholica scientiarum, 1984 (Fontes historiae Lituaniae, Vol. 3)
- CMSD, T. 2 – *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2: 1609. VI. 26 – 1926. V. 13. Coll. P. Jatulis. Roma: Academia Lituana Catholica scientiarum, 1989 (Fontes historiae Lituaniae, Vol. 4)
- Ivinskis, Z. Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime: žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvu. *Aidai*, 1953, nr. 8, p. 360–368; nr. 9, p. 408–417.
- Ivinskis, Z. Medžių kultas lietuvių religijoje. Ivinskis, Z. *Rinktiniai raštai*, T. 2. Roma, 1986, p. 348–408.
- Jovaiša, L. Descriptio Dioecesis samogitiensis: komentaras. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2002, T. 20, p. 225–239.
- Jovaiša, L. Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, T. 25, p. 309–330.
- Jučas, M. *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.* Vilnius: Aidai, 2007.
- Kosman, M. *Drogi zaniku pogaństwa u Białtów*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Kosman, M. *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981.
- Lebedys, J. *Mikalojus Daukša*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.
- LIŠ – *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1: *Feodalizmo laikotarpis*. Red. K. Jablonskis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
- Łowmiański, H. *Religia słowian i jej upadek (w. VI–XII)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Łowmiański, H. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1983.
- LVMG – *Lietuvos valstiečių ir miestėlėnų ginčai su dvarų valdytojais: dokumentų rinkinys*. D. 1: XVI–XVII amžiai. Sud. K. Jablonskis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.
- PV – *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1*. Падрыхтавалі да друку А. І. Груша, М. О. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. Мінск: Беларуская навука, 2003.
- Rabikauskas, P. *Žemaičių vyskupai (1417–1609)*. P. Rabikauskas. *Krikščioniškoji Lietuva*. Sud. L. Jovaiša. Vilnius: Aidai, 2002, p. 127–160.
- RNAP – *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1–2. Berlin, Poznań: Księgarnia B. Behra (E. Bock), 1864.
- RSDMDL – *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*. Vol. 1: *Dioecesis Vilmensis et Samogitiae*. Red. P. Rabikauskas. Romae: Academia Lituana Catholica Scientiarum, 1971. (Fontes historiae Lituaniae, Vol. 1).
- Vaivada, V. *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2004.
- WNAP – *Wiadomość o legatach i nuncyuszach apostolskich w dawnej Polsce (1075–1863)*, podana przez P. W. Fabisza. Ostrów: Nakł. Księg. J. Priebatscha, 1866. (1 leid.: 1864).
- ŽVS – Mackavičius, A. *Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538 m.* Parengė K. Jablonskis, [spaudai parengė A. Baliulis]. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.